

УДК 314.151.3:342.7

Балуєва Ольга Володимирівна,
доктор економічних наук, доцент, проректор з наукової роботи, Донецький державний університет управління.

Балуєва Ольга Владимировна,
доктор экономических наук, доцент, проректор по научной работе, Донецкий государственный университет управления.

Olga Volodymyrivna Baluieva,
Doctor of economical Science, Associate Professor, Vice-Rector, Donetsk State University of Management.

Аракелова Інна Олександрівна,
кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу, декан факультету економіки, Донецький державний університет управління.

Аракелова Инна Александровна,
кандидат экономических наук, доцент кафедры маркетинга, декан факультета экономики, Донецкий государственный университет управления.

Inna Oleksandrivna Arakelova,
PhD of economical Science, Associate Professor, Department of Marketing, Dean of the Faculty of Economics, Donetsk State University of Management.

ДИСКРИМІНАЦІЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: АРХЕТИПНА ПРИРОДА

Анотація. Стаття присвячена практичному та науковому осмисленню проблем дискримінації внутрішньо переміщених осіб крізь призму українського національного архетипу. Проаналізовано нормативно-правові акти, які спрямовані на захист від дискримінації в Україні. Визначено основні сфери вияву несправедливого ставлення до аналізованої категорії населення.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, державна політика, архетип, дискримінація, соціальний захист.

ДИСКРИМИНАЦІЯ ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЕННИХ ЛІЦ В УКРАЇНІ: АРХЕТИПНА ПРИРОДА

Анотація. Стаття посвячена практичному і науковому осмисленню проблем дискримінації внутрішньо перемещених осіб через призму українського національного архетипу. Проаналізовані нормативно-правові акти, направлені на захист від дискримінації в Україні. Визначені основні сфери проявлення несправедливого ставлення до аналізованої категорії населення.

Ключові слова: внутрішньо перемещені особи, державна політика, архетип, дискримінація, соціальна захист.

THE DISCRIMINATION OF INNER DISPLACED PERSONS IN UKRAINE: ARCHETYPE NATURE

Abstract. The article is dedicated to the practical and scientific understanding of the problems of discrimination of internally displaced persons through the prism of the Ukrainian national archetype. Analyzes regulations that protect against discrimination in Ukraine. It defines the basic scope of manifestation of unfair treatment of the analyzed population.

Keywords: internally displaced persons, public policy, archetype, discrimination, social protection.

Постановка проблеми. За останні два роки до основних проблем економічного розвитку України та формування громадянського суспільства на засадах принципів соціальної справедливості, взаємоповаги та взаєморозуміння суспільство і держава отримали додатково досить важку щодо рішення проблему — соціального захисту внутрішньо перемещених осіб (ВПО) з АР Крим та Донецької і Луганської областей України через збройний конфлікт.

Соціальна функція є однією з найголовніших функцій сучасної держави. Тому потребою сьогодення є створення нової системи соціального захисту ВПО, і держава у цьому про-

цесі має відігравати провідну роль. Нині визріває гостра необхідність глибокого реформування соціальної сфери, що обумовлена як ресурсним обмеженням, так і потребою оновлення вже використаних соціальних моделей, соціальних технологій, модернізацією усієї сфери, спрямованої на більш успішне вирішення соціальних проблем, з якими зіткнулась наша держава, спричинених збройним конфліктом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням міграційних процесів та проблем ВПО приділено увагу багатьох вітчизняних вчених, таких як Е. М. Лібанова, І. П. Майданік, О. А. Малиновська [1], О. У. Хом-

ра, І. М. Прибиткова, Ю. І. Римаренко, О. О. Чуприна [2]. Окремі підходи щодо вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб наведено авторами А. Солодько, Т. Доронюк [3], Т. В. Бондар [4].

Щодо дискримінації ВПО найбільш значущі результати продемонстровано у дослідженнях Громадської організації “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Міжнародного фонду “Відродження”, Громадської ініціативи “КримSOS”, аналітичного центру “Cedos” [5].

Також проблематиці архетипів, їх функціонуванню присвячені праці Е. Афоніна [6; 7], К. Юнга [8; 9], С. Кримського [10; 11].

Проте ці дослідження не є вичерпаними, що зумовлює та відкриває простір для подальших наукових розробок.

Аналіз і виявлення чинників, які зумовлюють вияви дискримінації ВПО, дають змогу визначити архетипну природу державної соціальної політики в умовах соціально-політичної кризи в Україні та виробити ефективний інструментарій щодо її подолання.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є наукове і практичне осмислення проблеми дискримінації ВПО в Україні та визначення архетипної природи цього явища.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо теорію соціальної держави, яка стала активно розвиватися після Другої світової війни. Сама ідея соціальної держави укладається в політичному та правовому устрої життя

суспільства на принципах гуманізму, виконанні комплексу соціально-захисних функцій, створення умов для розвитку громадянського суспільства. Поняття соціальної держави тісно пов'язане з поняттям “соціалізація держави”, яка складає процес пошуку механізмів узгодження інтересів більшості членів суспільства.

Поняття “соціальна держава” було введено в науковий обіг Лоренцом фон Штейном у 1850 р. У визначенні, запропонованому автором, було змістовно викладено низку положень, які розширювали традиційне розуміння обов'язків держави. Він підкреслював, що “соціальна держава” повинна підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів. Вона зобов'язана сприяти економічному та суспільному прогресу для своїх громадян, оскільки в кінцевому підсумку розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, зокрема, саме в цьому розумінні мається на увазі соціальна держава [12].

У цьому визначенні змінюється дихотомія “особистість-держава” на “держава-суспільство”. Головною метою держави в новому розумінні є економічний та соціальний прогрес. Таке визначення поняття соціальної держави надалі підтримали Ю. Офнер, Ф. Науманн, А. Вагнер.

Поява терміна “соціальна держава” фактично змінила природу та сутність державності, тобто відбувся своєрідний перехід від “поліцейської держави”, “держави суспільного договору”, “держави як вищої форми влади” до держави з чітко вираженими соціальними функціями.

Г. Геллер у 1930 р. вперше ввів поняття “соціальна правова держава”,

в якому акцентував увагу на праві громадян на соціальні гарантії з боку держави [12]. Так, соціальні функції держави набули правової основи.

Розгляд дискримінації ВПО необхідно починати з визначення рушійних сил колективного несвідомого і пов'язаних з цим процесів у суспільстві, які спричинені збройним конфліктом на сході країни.

Архетип — це формалізована повторно використовувана модель, поняття предметної області [13].

Видатний український філософ Г. Сковорода найбільшим злом вважав порушення спільності, відчуття, зв'язку людини з власним буттям. Для нього основою були гармонічне поєднання та співдія людини в часі, місці, мірі та особливостях (природних талантах). Порушуючи зв'язок цих чотирьох принципів у своєму житті, не тільки окрема людина, а й цілі народи стають маріонетками в чужих руках.

У психічному стані народів важливу роль відіграє колективне несвідоме. Так, К. Юнг у праці “Про архетипи колективного несвідомого” [9] писав, що провідними чинниками розвитку культури і поведінки є символічні форми, які повільно еволюціонують. Символи сприяють утворенню етносів, націй та створюють психічні й організаційні засади всього суспільного життя. Колективне несвідоме з'являється за допомогою колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах, які є підсвідомими базами та основами поведінки й мислення кожного індивіда [14].

На думку К. Юнга, архетипи репрезентують колективне несвідоме, є природженими, і їх можна порівняти з інстинктами тварин. Як зазначає автор, саме від гармонійного поєднання свідомого й несвідомого в людині, яке є головним фактором психічного здоров'я, від здатності розуміти символіку архетипів залежить внутрішня рівновага. Отже, наділивши архетип властивістю передбачення майбутнього, К. Юнг вбачав у свідомості людини силу, яка заважає цьому. Реконструкція архетипу вимагає діалектичного розуміння, залучення позараціональних форм пізнання. Автор трактував архетип і як несвідомий зміст, що змінюється, коли він стає усвідомленим і сприйнятим, і використовує барви індивідуальної свідомості, в якій він виявляється [8].

У контексті нашого дослідження доречним є використання дискримінації в більш специфічному сенсі, а саме: дискримінація — це обумовлені упередженнями (негативними стереотипами), несправедливі дії щодо членів певних соціальних груп. Проте, що дискримінаційна поведінка є несправедливою, може свідчити той факт, що образливі або жорстокі дії вчиняються щодо членів лише якихось конкретних груп і не відбуваються стосовно інших груп.

Загальні принципи рівності та недискримінації встановлені Конституцією України. Так, ст. 24 Основного Закону зазначає: “Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переко-

нань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками” [15].

Аналогічні гарантії рівності та заборони дискримінації містяться й у низці нормативних актів міжнародного права, які в різні часи були ратифіковані Україною, ставши невід’ємною частиною національного законодавства.

Так, заборона дискримінації гарантується Європейською конвенцією про захист прав людини [16] та основоположних свобод 1950 р. (ратифікованою Україною 17.07.1997 р.), відповідно до ст. 14 якої “користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою — статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою”.

При цьому Протокол № 12 до Конвенції (ратифікований Україною 09.02.2006 р.) розширює сферу дії заборони дискримінації на будь-яке право, що гарантується національним законодавством, навіть якщо таке право не передбачене Конвенцією. Статтею 1 цього Протоколу передбачено, що здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад, за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового

стану, народження, або за іншою ознакою”.

Основними законами, які спрямовані на захист від дискримінації в Україні, є: “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”; “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків”; “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”; “Про зайнятість населення”; “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”.

Відносини, до яких застосовується законодавство з протидії дискримінації, це: громадсько-політична діяльність; державна служба та служба в органах місцевого самоврядування; правосуддя; трудові відносини, у тому числі застосування роботодавцем принципу розумного пристосування; охорона здоров’я; освіта; соціальний захист; житлові відносини; доступ до товарів і послуг; доступ до товарів і послуг; на інші сфери суспільних відносин.

Наведемо види дискримінації:

1. Пряма дискримінація — ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поведуться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поведження має правомірну, об’єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

2. Непряма дискримінація — ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з ін-

шими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

3. Утиск — небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їхньою людською гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери.

4. Підбурювання до дискримінації — вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками.

5. Пособництво — будь-яка свідомо допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації.

Суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, є: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України; інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування; громадські організації, фізичні та юридичні особи.

Статтею 14 Закону України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” [17] передбачено, що внутрішньо переміщені особи користуються тими самими правами і свободами відповідно до Конституції, законів та міжнародних договорів України, як і інші громадяни України, що постійно проживають в Україні. Тобто забороняється їх дискримінація при здійсненні ними

будь-яких прав і свобод на підставі, що вони є внутрішньо переміщеними особами.

Проте, за соціологічними дослідженнями, множаться ксенофобські настрої, виявом яких нерідко стає дискримінація найвразливіших верств суспільства, у тому числі вимушено переміщених осіб. Їм, крім гострих питань, що стоять на порядку денному всіх українців, доводиться додатково страждати від утисків — юридично встановлених (як, скажімо, жорсткі обмеження в пересуванні з окупованих територій і “нерезидентство” кримчан) і фактичних — неприйняття на роботу, відмова у наданні в оренду житла [18].

У реальному житті за останні два роки все частіше виявляються ознаки стигматизації. Багато в чому процес підігривається через культивування міфів і стереотипів про ВПО в інформаційному полі.

Відносини ВПО з інституціями складаються важко. Існують певні обмеження, пов'язані з порушенням виборчих прав, відсутня системна допомога ВПО в забезпеченні житлом, соціальними виплатами, розростається корупційна складова пропускної системи.

Завдання гуманітарної підтримки громадян і тих, хто виїхав і залишився на неконтрольованій державою території, вирішують волонтерські організації, міжнародні фонди та приватні структури.

До цього часу в нашій країні питання про дискримінацію ВПО практично не досліджувалося. Ухвалений восени 2014 р. Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” лише декларатив-

но забороняє дискримінацію вимушених переселенців, однак не визначає механізму реалізації їх законних прав і свобод на нових територіях, де вони проживають нині. Держава законодавчо забезпечила реєстрацію ВПО і виплату їм грошової допомоги, розмір яких не можна порівняти з реальними витрати на проживання.

У зазначеному Законі Кабінету Міністрів України наказано при масовому (понад 100 тис. осіб) або тривалому (більше 6 місяців) вимушеному переселенні громадян затвердити комплексні державні цільові програми з підтримки і соціальної адаптації ВПО. Після оголошення “антитерористичної операції” пройшло вже два роки. За цей час рідні місця покинуло понад 1,5 млн жителів, але відсутні Державні програми з адаптації та допомоги переселенцям, інтеграції їх у нові територіальні громади, але ухвалено низку рішень (про ускладнення реєстрації та переміщення переселенців, виплат соціальної допомоги тощо), які мають певний дискримінаційний характер [17].

У серпні 2015 р. представники Чугуївської правозахисної групи провели анкетування 100 переселенців, які приїхали в Харківську область із зони військових дій. Практично кожен четвертий опитаний зазначив неприязне ставлення з боку місцевих жителів. У процесі пошуку житла 35 % ВПО було відмовлено в оренді житлоплощі на підставі того, що вони були переселенцями. 26 % опитаних вказали на завищення власниками вартості оренди житла, 33 % – на труднощі в отриманні пенсій та соціальних виплат. Кожен п'ятий переселенець отримав відмо-

ву у працевлаштуванні після того, як заявив, що належить до категорії ВПО. Такий приклад побутової дискримінації – не виняток з правил, а повсякденна реальність, з якою стикаються вихідці з Криму і Донбасу в різних куточках України [18].

З'ясувалося, що 24 % опитаних відчували неприязне ставлення з боку місцевих жителів. На випадки безпідставної відмови або умисного затягування процесу оформлення документів вказали 12 %. У центрах зайнятості надали допомогу практично всім, причому тільки 3 % переселенців відзначили факт пропозиції невідповідної роботи. При спробі працевлаштування відмовлялися у зв'язку з тим, що здобувач є переміщеною особою, в 20 % випадків упереджене ставлення з цієї ж причини відзначили 11 % переселенців. Про зниження заробітної плати заявили тільки 6 %. Значення не критичне, але саме воно є прямим свідченням дискримінації. При спробі оренди житла відмовили 35 % на підставі того, що вони є переселенцями, 26 % вказали на завищення власником вартості оренди житла. Про проблеми з банками заявили 10 %, однак це були проблеми приватного порядку. А ось отримання пенсій та інших соціальних виплат викликало серйозні й необґрунтовані труднощі у 33 % опитаних [18].

За даними Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка “Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні” [4], визначено основні сфери вияву несправедливого, упередженого ставлення у зв'язку зі статусом переселенця (див. рисунок).

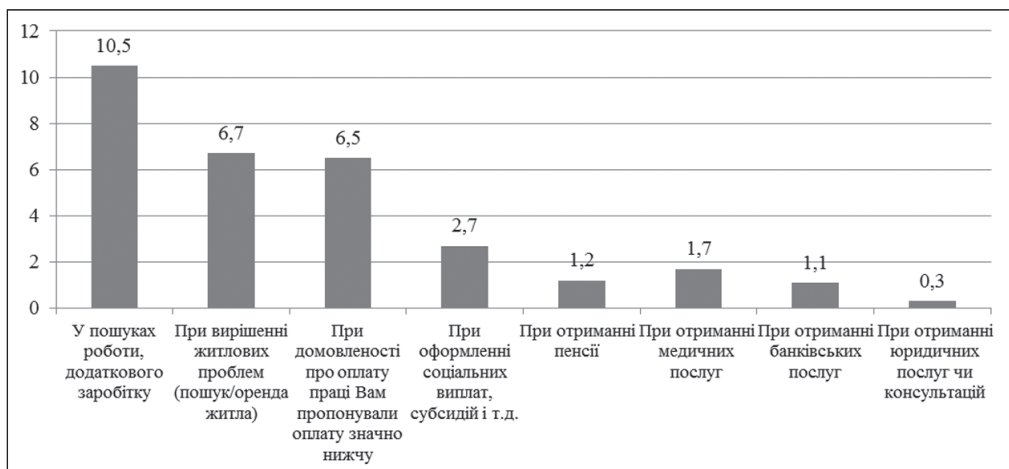
Залишаються невиробленими державні механізми забезпечення ВПО реалізацію ними конституційного права обирати своїх представників до органів державної, регіональної та місцевої влади. У минулому році переселенці не могли голосувати за депутатів до Верховної Ради по мажоритарних округах, позбавлені права обирати депутатів до місцевих рад.

Отже, після прийняття Закону України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” [17] для переселенців залишається низка невирішених проблем соціального, політичного і економічного характеру. Зокрема, вимушені переселенці стикаються з обмеженнями свободи пересування, обслуговування в банківських установах, вони позбавлені права голосу на місцевих виборах і не можуть отримати компенсації за втрачене майно.

Дискримінація ВПО виявляється не тільки з боку суспільства, а й з боку держави, яка приймає закони і підзаконні акти, що обмежують пе-

реселенців у правах. Упроваджений у січні 2015 р. Тимчасовий порядок здійснення контролю за переміщенням осіб, транспортних засобів та вантажів через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей призвів до непропорційного обмеження права на свободу пересування ВПО; постанови № 427 та № 615 позбавили переселенців права вибору банківської установи для отримання пенсій або щомісячної адресної допомоги.

На особливу увагу заслуговує проблема дискримінації переселенців з Криму. Відповідно до Закону України “Про створення вільної економічної зони “Крим” [19] та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території особи, місце проживання яких зареєстроване в Криму, прирівнюються до нерезидентів у розумінні митного, податкового і фінансового законодавства. Водночас Податковий кодекс України містить норми, за якими у деяких ситуаціях ставка податку на певні види доходів чи

Основні сфери дискримінації ВПО [4], %

операцій є різною для податкових резидентів і нерезидентів.

Крім того, із прийняттям у липні 2015 р. Закону України “Про місцеві вибори” вимушені переселенці були фактично позбавлені права голосу на місцевих виборах 2015 р. Зазначені дискримінаційні положення суперечать Конституції України.

Аналізуючи дані соціальних досліджень, нормативно-правову базу, що стосується ВПО, слід зазначити, що визначені нами основні проблеми у порушенні прав внутрішньо переміщених осіб мають під собою практичне підґрунтя, але дискримінаційний характер більше прослідковується саме з боку держави, а не громадськості. Це значною мірою пов'язано з тим, що державні органи України вперше зіткнулися з проблемою вимушених переселенців. Таким чином, відсутність досвіду в країні, проблеми у формуванні законодавчої бази стали перешкодами у реалізації соціально-економічних прав ВПО та чинять додаткові проблеми в їх адаптації на новій території заселення: від пошуку місця тимчасового проживання, отримання медичної допомоги, послуг освіти, працевлаштування до вирішення інших соціальних питань.

Однак, розглядаючи порушення прав вимушених переселенців, значимо і позитивні зміни, що мають місце у сучасному громадянському суспільстві: гуманітарний розвиток України, запровадження неофіційного концепту етичного і толерантного співіснування громадян та формування якісно нового людського потенціалу поряд з соціальною, культурною та національною інтеграцією

українського суспільства, що підтверджується потужним волонтерським рухом, який на сьогодні досяг національного масштабу, що, своєю чергою, підтверджує домінування емоцій та співчуття в українському національному архетипі.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що з метою зниження рівня дискримінації ВПО мають бути переглянуті дискримінаційні постанови, конкретизовані терміни, які призвели до неоднозначного тлумачення нормативних актів, а також необхідним є періодичний перегляд критеріїв вразливості груп ВПО для надання їм необхідної допомоги.

Нагальна потреба є також у виробленні ефективних державних соціальних програм, які б враховували архетип українського суспільства, що, як наслідок, дало можливість створити ефективну співпрацю та взаємодію між всіма його членами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. *Малиновська О. А.* Шляхи вирішення проблеми внутрішніх переміщених осіб: деякі уроки із зарубіжного досвіду: [аналітична записка] [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська. — Режим доступу: <http://niss.gov.ua/articles/1609/>
2. *Чуприна О. О.* Формування національних інструментів надання допомоги внутрішньо переміщеним особам / О. О. Чуприна // Вісн. Донецьк. нац. ун-ту: Серія В. “Еко-

- номіка і право”. — 2015. — № 1. — Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2015. — С. 467.
3. *Солодько А.* Захист соціально-економічних прав внутрішньо переміщених осіб: першочергові завдання для України: [звіт] [Електронний ресурс] / А. Солодько, Т. Дорошок. — Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/045/original/CSR_IDP.pdf?1400493355
  4. *Бондар Т. В.* Доступ до медичних послуг та психологічний стан внутрішньо переміщених осіб (результати соціологічного дослідження “Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні”) [Електронний ресурс] / Т. В. Бондар. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Vondar.pdf>
  5. *Вироблення* політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/migration/vyroblennia-polityky-shchodo-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukraini>
  6. *Афонин Э. А.* Архетипика как новое научное направление междисциплинарных исследований проблем государственного управления / Э. А. Афонин, Е. В. Суший // Гос. упр. в XXI в.: традиции и инновации. — М.: Изд-во МГУ, 2011. — Ч. 3. — С. 111–122.
  7. *Афонін Е. А.* Громадська доля у творенні та здійсненні державної політики / Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович. — К.: Центр сприяння інституційному розвитку держ. служби, 2006. — 160 с. — (Сер. “Б-ка молодого держ. службовця”).
  8. *Юнг К.* Проблемы души нашего времени / К. Юнг. — СПб.; М.; Х.; Минск: Питер, 2002. — 352 с.
  9. *Юнг К.* Об архетипах коллективного бессознательного / К. Юнг // Архетип и символ. — М.: Reneissse, 1991. — С. 97–128.
  10. *Кримський С. Б.* Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Вісн. НАН України. — 1998. — № 7–8. — С. 74–87.
  11. *Кримський С. Б.* Архетипи української ментальності / С. Б. Кримський // Пробл. теорії ментальності / відп. ред. М. В. Попович. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 273–301.
  12. *Калашников С.* Социальное государство: эволюция и этапы становления / С. Калашников // Человек и труд. — 2002. — № 10. — С. 47–52.
  13. *Архетип* (психологія) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ru.wikipedia.org
  14. *Український національний архетип* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/blog/pberest/read/54522/Ukrajinskyj_nacionalnyj_arkhetyp
  15. *Конституція України* // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
  16. *Європейською конвенцією про захист прав людини* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf
  17. *Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”* 20.10.2014 р. — № 1706-VII//ВВР України. — 2015. — № 5. — Ст. 5.(Зі змін та допов.)
  18. *Правозащитники* решили проверить факты дискриминации на Харьковщине [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://replyua.net/news/11380-pravozaschitniki-reshili-proverit-fakty-diskriminacii-naharkovschine.html>

19. Закон України “Про створення вільної економічної зони “Крим” та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України” 12.08.2014 р. № 1636-VII // ВВР України. — 2014. — № 43. — Ст. 2030 (Зі змін. та допов.)